

Dariusz Adamczyk

Orientalno-bałtycki system handlowy a proces kształtowania się Europy Wschodniej w IX i X wieku

Średniowiecze Polskie i Powszechne 2, 63-88

2002

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Dariusz Adamczyk

Hannover

Orientalno-bałtycki system handlowy a proces kształtowania się Europy Wschodniej w IX i X wieku

Od wielu lat, a w szczególności po 1989 roku, dyskutuje się o miejscu i roli Europy Środkowowschodniej w dziejach kontynentu. Intelktualiści z wymienionego obszaru wysunęli w związku z tym argumenty przede wszystkim natury religijno-historyczno-kulturowej. J. Szücs¹ na przykład w Europie średniowiecznej wyróżnia trzy regiony: ukształtowany przez chrześcijaństwo łacińskie Zachód, świat chrześcijaństwa prawosławnego oraz obszary, które położone były między tymi dwoma cywilizacjami. J. Kłoczowski² rozróżnia „stare” jądro Europy i „młodszą Europę”, do której zalicza między innymi Polskę, Węgry, Czechy oraz Słowację. H. Samsonowicz³ natomiast próbuje tą perspektywę rozszerzyć i uwzględnić w swojej koncepcji obok romańsko-germańskiego Zachodu i grecko-słowiańskiego Wschodu także pogański świat wikingów oraz cywilizację islamu.

Wymienione tutaj modele opierają się na założeniu, że w procesie kształtowania się i rozwoju Europy Środkowowschodniej centralną rolę odgrywała chrystianizacja — przy czym ukształtowany przez łacińską kulturę Zachód niejednokrotnie konfrontuje się z prawosław-

¹ Por. J. Szücs: *Die drei Regionen Europas*. Frankfurt a. Main 1990.

² Por. J. Kłoczowski: *Młodsza Europa*. Warszawa 1998.

³ Por. H. Samsonowicz: *Polens Platz in Europa*. Osnabrück 1997, s. 13 i i nn.

nymi i niechrześcijańskimi częściami kontynentu. Historyk brytyjski R. Bartlett ocenia w tym kontekście skutki chrystianizacji Europy Środkowej następująco:

„Die erste wichtige Konsequenz bestand darin, daß in Nord- und Osteuropa die Bekehrung zum Christentum als Bestandteil einer weitergehenden Neuorientierung gelten konnte, genauer gesagt als Bestandteil der Eingliederung ins Abendland, als Wandel hin zu den Formen und Normen der römisch-germanischen Zivilisation, sie sich in den Gebieten des früheren Karolingerreiches herausgebildet hatte. Die Eingliederung der heidnischen Westslawen in die katholische Christenheit fiel im 12. Jahrhundert mit den Anfängen einer urkundlichen Schriftkultur, mit der Schaffung privilegierter Städte und mit der Einführung des Münzwesens zusammen.”⁴

Rozszerzenie kultury opartej na łacińskich i chrześcijańskich podstawach, często nazywane w ostatnich latach „europeizacją Europy”⁵, stanowiło więc według niego pierwszą falę „modernizacyjną” na obszarach położonych między Łabą a basenem Morza Bałtyckiego.

Mniejszą uwagę zwrócono jednak na fakt, że chrystianizacja Europy Wschodniej i Środkowej była raczej ukoronowaniem pewnych procesów politycznych i gospodarczych niż ich punktem wyjścia. O jakie procesy tu chodzi? Przede wszystkim o pierwsze, prymitywne jeszcze formy komercjalizacji życia gospodarczego, przejawiające się w powstaniu i rozwoju ośrodków rzemieślniczo-handlowych i użyciu srebra jako środka płatniczego, oraz tworzenie się wczesnych państw. Obydwa zjawiska w dużej mierze były związane z gospodarczą dynamiką regionu blisko-środkowowschodniego i charakteryzowały obszary rozciągające się od Szlezewiku na zachodzie po źródła Wołgi na wschodzie, od Skandynawii na północy po dolny bieg Wołgi, Donu, Dońca i Dniepru na południu. Terytoria te w IX i X wieku wykazywały pewne cechy wspólne i będą w dalszej części artykułu nazywane Europą Wschodnią. Nie kryteria religijno-kulturowe bądź też geograficzne odgrywają więc tutaj wiodącą rolę, lecz kategorie społeczno-ekonomiczne. Oczywiście także na obszarze szeroko pojętej Europy Wschodniej można wyodrębnić pod względem chronologii i stopnia integracji z orientalnym systemem handlowym różne strefy:

a) strefę obejmującą państwa Chazarów, Bułgarów kamskich oraz centra polityczno-ekonomiczne Rusi, które już od VIII—IX wieku były bardzo silnie powiązane ze światem islamu i Bizancjum;

⁴ R. Bartlett: *Die Geburt Europas aus dem Geist der Gewalt. Eroberung, Kolonisierung und kultureller Wandel von 950 bis 1350*. München 1996, s. 354 i nn.

⁵ Tamże, s. 325—351.

b) strefę bałtycką, która od wczesnych lat IX wieku uprawiała handel tranzytowy z Bliskim i Środkowym Wschodem, przede wszystkim za pośrednictwem Rusi;

c) strefę środkowoeuropejską z ośrodkami politycznymi w Wielkopolsce czy na Mazowszu, które zostały objęte handlem bałtycko-orientalnym najślabiej i dopiero w pierwszej połowie X wieku. W tej strefie nie wytworzyły się ponadto osady o funkcjach wyłącznie rzemieślniczo-handlowych.

Wychodząc z założenia, że ekonomiczno-polityczne przesunięcia na Bliskim i Środkowym Wschodzie były istotnym impulsem rozwojowym dla Europy Wschodniej, należy najpierw przedstawić struktury orientalnego systemu handlowego⁶. Ekonomiczne podstawy stworzonego przez Ummajadów i Abbasydów systemu tworzyły zarówno rolnictwo, jak też urbanizacja, handel dalekosiężny i regionalny. Decydującą rolę należy jednak przypisać rozwojowi technik agrarnych. Dopiero uprawa roślin, takich jak: trzcina cukrowa, ryż i bawełna, budowa nowych kanałów i systemów nawadniających oraz technologiczne innowacje umożliwiły wzrost produkcji i tym samym dynamiczny rozwój miast, które z kolei były warunkiem niezbędnym dla ekspansji handlu⁷. Specyficzna rola, jaka w średniowiecznym świecie islamu przypadła komercyjnym kontaktom, nie ma sobie równej w zachodniej Europie czy wschodniej Azji. Przyczyny tego stanu rzeczy P. Feldbauer opisuje jak następuje:

„Zum einen hatte der Zwischenhandel sowohl im Nahen Osten als auch in Nordafrika schon in vorislamischer Zeit eine große Rolle gespielt. Damaskus, Alexandria und andere Städte hatten schon jahrhundertlang von ihrer zentralen Position im levantinischen Handelsnetz profitiert. Zum anderen herrschten in der arabisch-iranischen Welt seit dem siebten Jahrhundert aussergewöhnlich günstige geopolitische und gesellschaftliche Rahmenbedingungen für einen raschen und ungehinderten Aufschwung des Fernhandels. Die gesamte langgestreckte Region stellte eine Durchgangszone, eine Drehscheibe zwischen den großen Agrarzivili-

⁶ Na temat rozwoju „muzułmańskiej ekonomiki świata” piszą m.in.: P. Feldbauer: *Die islamische Welt 600—1250. Ein Frühfall von Unterentwicklung?* Wien 1995 (tu także obejmująca ponad 60 stron literatura); C. Cahen: *Der Islam 1: Vom Ursprung bis zu den Anfängen des Osmanenreiches*. „Fischer Weltgeschichte” 14. Frankfurt a. Main 1988; K. N. Chaudhuri: *Die Ökonomie in muslimischen Gesellschaften*. In: *Islamische Welt*. Hrsg. F. Robinsona. Frankfurt a. Main—New York 1997, s. 148—187; M. Lombard: *Blütezeit des Islam. Eine Wirtschafts- und Kulturgeschichte*. 8.—11. Jahrhundert. Frankfurt a. Main 1992.

⁷ Por. A. M. Watson: *Agricultural Innovation in the Early Islamic World. The Diffusion of Crops and Farming Techniques 700—1100*. Cambridge 1983.

sationen, den Edelmetallvorkommen, Gewürzmärkten und Massengütern (Holz, Eisen) Schwarzafrikas, Europas sowie Süd-, Südost- und sogar Ostasiens dar. Der islamische Einflußbereich, zu dem ja auch Teile Zentralasiens und Nordindiens zählten und der sich in den Weiten des Indischen Ozeans sowie südlich der Sahara bis in die Phase der iberischen Expansion kontinuierlich vergrößerte, erfüllte seit den Tagen Mohammeds und der frühen Kalifen eine Mittlerfunktion zwischen bevölkerungsreichen Agrargebieten, die in keinem direkten Kontakt zueinander standen und voneinander wußten."⁸

Muzułmańskie obszary Środkowego i Bliskiego Wschodu oraz kraje Magrebu⁹ utrzymywały kontakty handlowe nie tylko z innymi centrami „starego świata”, jak Indie, Chiny i Bizancjum, lecz otwały także nowe rynki zbytu w regionach, które w sensie ekonomicznym, społecznym i politycznym były słabiej rozwinięte od nich. Z tego powodu nazywamy je peryferiami. Do nich należały:

- 1) „Czarna Afryka”, skąd sprowadzano niewolników, złoto, drewno oraz kość słoniową;
- 2) obszary w Azji centralnej zamieszkałe przez koczownicze ludy tureckie, które dostarczały niewolników i metalowych narzędzi;
- 3) Europa południowo-zachodnia eksportująca niewolników, drewno oraz broń¹⁰.

Podobną funkcję peryferyjną obejmie Europa Wschodnia, o czym dalej.

Z objęciem władzy przez Abbasydów i założeniem Bagdadu w połowie VIII wieku doszło do politycznego i gospodarczego przesunięcia z wschodniej części basenu Morza Śródziemnego do południowego Iraku i Iranu, co z kolei spowodowało ekonomiczny rozkwit tych ostatnich. To przesunięcie pobudziło zarazem popyt na niewolników, futra, wosk, miód, broń oraz inne produkty Europy Wschodniej i umożliwiło wciągnięcie tej strefy do orientального systemu handlowego. Integracji tej sprzyjał fakt zakończenia w latach sześćdziesiątych VIII wieku konfliktu arabsko-chazarskiego, który był czynnikiem desta-

⁸ P. Feldbauer: *Die islamische Welt...*, s. 83.

⁹ W wypadku wyżej wymienionych obszarów nie może być oczywiście mowy o homogenicznym systemie gospodarczym, który obejmowałby terytoria od Uzbekistanu na wschodzie po Hiszpanię na zachodzie. Można tu raczej wyróżnić strefy ekonomiczne, które miały odrębne systemy monetarno-wagowe i własne kontakty handlowe. Jednak nie oznacza to, że strefy te nie prowadziły między sobą żadnego handlu.

¹⁰ M. Lombard: *Blütezeit des Islam...*, s. 218–234; P. Feldbauer: *Die islamische Welt...*, s. 89–91, 118–121, 134–136.

bilizującym obszar Kaukazu i tym samym utrudniającym handel tranzytowy¹¹.

Proces włączenia Europy Wschodniej do orientalnego systemu handlowego można najlepiej prześledzić na przykładzie skarbów z arabskimi monetami srebrnymi, tzw. dirhemami. Srebro arabskie napływało na obszar Europy Wschodniej w trzech fazach: pierwsza faza — od końca VIII do wczesnych lat trzydziestych IX wieku; druga — od lat czterdziestych do lat siedemdziesiątych IX wieku (prawdopodobnie z krótką recesją w latach 855—860); trzecia — ilościowo najsilniejsza — od około 900 roku do końca lat dziewięćdziesiątych tego stulecia. Pierwsza faza trwałaby więc około 30—40 lat, druga — około 35—40, trzecia — 90—100¹². W strefie bałtyckiej i środkowoeuropejskiej trzecia faza była nieco krótsza i zakończyła się około 970 roku.

Skład i struktura skarbów umożliwiają określenie nie tylko kierunków handlu, lecz także ustalenie chronologii poszczególnych faz napływu. W skarbach pierwszej fazy dominują monety wybite między 770 a 810 rokiem, co należy wiązać z olbrzymią produkcją w tym czasie dirhemów w kalifacie. Około 800 roku liczba monet zebranych jako podatki wynosiła tam około 500 milionów sztuk¹³. Czas cyrkulacji tych dirhemów określa się średnio na 10—40 lat. Druga faza charakteryzowała się wyraźnym wydłużeniem okresu obiegu na ponad cztery dekady. Wyjaśnienia tego fenomenu należy szukać w zmniejszeniu się produkcji dirhemów w latach 820—850, co potwierdza fakt, że w skarbach drugiej fazy przeważają monety wybite w latach 770—820. Pod-

¹¹ Por. T. S. Noonan: *Why Dirhams first reached Russia: The role of Arab—Khazar relations in the development of the earliest Islamic Trade with Eastern Europe*. „Archivum Eurasiae Medii Aevi” 1984, Bd. 4, s. 151—282.

¹² Chronologię napływu w IX i X wieku poruszają: T. S. Noonan: *When and how dirhems first reached Russia*. „Cahiers du monde” 1980, T. 21, s. 401—489; W. Łosiński: *Chronologia napływu najstarszej monety arabskiej na terytorium Europy*. „Slavia Antiqua” 1988, T. 31, s. 93—176; w X wieku: Tenże: *Chronologia, skala i drogi napływu monet arabskich do krajów europejskich u schyłku IX i w X w.* „Slavia Antiqua” 1993, T. 34, s. 1—41 oraz T. S. Noonan: *The impact of the silver crisis in Islam upon Novgorods trade with the Baltic*. In: *Oldenburg—Wolin—Staraja Ladoga—Novgorod—Kiev. Handel und Handelsverbindungen im südlichen und östlichen Ostseeraum während des frühen Mittelalters*. „Bericht der Römisch-Germanischen Kommission” 69. Mainz 1988, s. 411—447.

¹³ Nawet jeśli ta cyfra jest przesadzona, to i tak produkcja srebra w kalifacie we wczesnym IX wieku przekraczała wielokrotnie globalną produkcję srebra około roku 1500. Według S. Bolina tylko gubernator prowincji w Churasanie uzyskiwał w ramach podatków rocznie do 40—50 milionów dirhemów (czyli od 120 do 150 ton srebra). Por. S. Bolin: *Mohammed, Charlemagne and Ruric*. In: *Bedeutung und Rolle des Islam beim Übergang vom Altertum zum Mittelalter*. Hrsg. P. E. Hübingler. Darmstadt 1968, s. 223—265, tutaj s. 243.

czas kiedy recesja w pierwszej połowie IX wieku była związana ze zmniejszoną produkcją dirhemów w kalifacie, kryzys w dopływie do Europy srebra z lat 880—900 prawdopodobnie spowodowany został zakłóceniami w stepie¹⁴. W skarbach trzeciej fazy przeciętny okres cyrkulacji wynosił, podobnie jak w pierwszej, około 10—40 lat. W Skandynawii jednak wydłużył się on na ponad cztery dekady od lat czterdziestych, na obszarach zachodniosłowiańskich od lat sześćdziesiątych X wieku. Przyczyny tego stanu rzeczy leżały w zmniejszeniu się napływu srebra z Rusi na wymienione obszary¹⁵.

Fluktuacje w napływie srebra arabskiego potwierdzają także przybliżone liczby dirhemów, które znaleziono w skarbach poszczególnych dekad. Do około 850 roku wzrastały one regularnie od około 300 monet w latach 800—810 do ponad 4000 w dziesięcioleciu 840—850. W latach pięćdziesiątych IX wieku liczba monet spadła wyraźnie poniżej 1000 sztuk, by w latach 860—870 przekroczyć 9000. W latach 880—900 miała miejsce recesja, która została przezwyciężona krótko po 900 roku. Apogeum w dopływie srebra arabskiego zostało osiągnięte w latach czterdziestych (ponad 30 000 sztuk) oraz w latach siedemdziesiątych (ponad 40 000) X wieku. Oczywiście podane wyżej liczby nie są ostateczne i mogą ulec rewizji, jeśli np. odkryte zostaną nowe skarby. Należy jeszcze dodać, że pierwsze skarby z ponad 100 dirhemami pojawiły się w Europie Wschodniej i strefie bałtyckiej około 810/815 roku (Niżnyje Nowoselki; Mokajmy—Sójki), z ponad 300 dirhemami — około 830 roku (Uglicz i Kislaja; Ramsowo), z ponad 1000 — w latach czterdziestych IX wieku (Jagoszury; Ralswiek), a olbrzymie skarby zawierające niekiedy nawet ponad 10 000 monet arabskich powstały po 940 roku (np. Murom)¹⁶.

¹⁴ T. S. Noonan: *The first major silver crisis in Russia and the Baltic, c. 875—c. 900*. „Hikui” 1985, Vol. 11, s. 41—50. Strukturę skarbów z IX wieku w regionalnych kontekstach poruszają przede wszystkim: T. S. Noonan: *Ninth century dirham hoards from European Russia: A preliminary analysis*. In: *Viking-Age Coinage in the Northern Lands*. „BAR International Series” 122. Eds. M. A. S. Blackburn, D. M. Metcalf. Oxford 1981, s. 47—117, tab. D, s. 73; B. E. Hoven: *Ninth century dirham hoards from Sweden*. „Journal of Baltic Studies” 1982, Vol. 13, s. 202—219; T. S. Noonan: *Ninth century dirham hoards from Northwestern Russia and Southeastern Baltic*. „Journal of Baltic Studies” 1982, Vol. 13, s. 220—244, zwłaszcza tab. 6, s. 232.

¹⁵ T. S. Noonan: *The impact of the silver crisis...*, tab. 2, s. 415; tab. 8, s. 425.

¹⁶ Wielkości te oparte są na wykazach skarbów znajdujących się w następujących pracach: T. S. Noonan: *Why the Vikings first came to Russia*. „Jahrbücher für Osteuropäische Geschichte” 1986, Bd. 34, tab. A, B i C, s. 347—348; Tenże: *Ninth century dirham...* (1981), s. 97—116; Tenże: *Ninth century dirham...* (1982), s. 237; Tenże: *The impact of the silver crisis...*, tab. 4, s. 420; tab. 9, s. 426; tab. 12, s. 428; tab. 15,

Pochodzenie dirhemów oraz ich topografia informują nas także o możliwych kierunkach handlu między centrami blisko- i środkowo-wschodnimi z jednej strony a ich peryferiami w Europie Wschodniej z drugiej. Skarby wschodnioeuropejskie i bałtyckie pierwszej fazy napływu odpowiadają składem i strukturą tym z Bliskiego Wschodu, są podobne do skarbów kaukaskich powstałych w ramach tranzytu, różnią się jednak wyraźnie od środkowoazjatyckich¹⁷. Dirhemy tej fali pochodziły przede wszystkim z północnoafrykańskich i irańskich mennic. Monety afrykańskie napływały do wschodniej Europy z Syrii przez Zakaukazie, następnie wzdłuż Donu lub Dońca transportowano je na obszary położone w dorzeczu środkowego i górnego Dniepru oraz Oki. Monety z irańskich prowincji docierały natomiast wzdłuż Wołgi aż do Bałtyku¹⁸.

Z 36 skarbów pierwszej fazy (787—833) znalezionych w Rosji, na Białorusi i Ukrainie 8 pochodzi z lewego brzegu Dniepru w jego środkowym i górnym biegu; 7 — z szerokiego zaplecza jeziora Ładoga; 6 — z dorzecza środkowej i górnej Wołgi; 5 — z dorzecza górnej i środkowej Oki, 5 — z obszarów położonych między górnym Dnieprem, Dźwiną i Narwą; po dwa znad Donu oraz z dorzecza Kamy. Jednego skarbu nie udało się zlokalizować¹⁹.

Skarby w dorzeczu Dniepru powstały w ramach handlu między miejscową ludnością słowiańską a obszarem chazarsko-arabskim, co pośrednio potwierdza *Powieść minionych lat*²⁰. Pod rokiem 859 odnotowano w niej, że plemiona Siewierzan i Polan płaciły Chazarom trybut w postaci jednej skórki wiewiórczej oraz monety srebrnej. Z informacji zamieszczonych pod rokiem 885 dowiadujemy się, że

s. 430; B. E. Hoven: *Ninth century dirham...*; M. Haisig, R. Kiersnowski, J. Reyman: *Wczesnośredniowieczne skarby srebrne z Małopolski, Śląska, Warmii i Mazur*. Wrocław 1966, s. 75—76, nr 13; A. K. Markov: *Topografia kladov vostočnych monet*. St. Petersburg 1910, nr 28, s. 5—6. Skarby z Pomorza w pracy T. i R. Kiersnowskich: *Wczesnośredniowieczne skarby srebrne z Pomorza*. Warszawa—Wrocław 1969. Ogólny przegląd tej tematyki daje W. Łosiński: *Chronologia, skala i drogi napływu...*

¹⁷ Por. T. S. Noonan: *When and how dirhams...*

¹⁸ A. Fomin: *Silver of Maghreb and Gold from Ghana at the end of the VIII—IXth centuries A.D.* In: *Sigtuna Papers. Proceedings of the Sigtuna Symposium on Viking-Age Coinage 1—4 June 1989*. Eds. K. Jonsson, B. Malmer. Stockholm 1990, s. 69—75, tutaj s. 70.

¹⁹ T. S. Noonan: *Ninth century dirham...* (1981), mapa na s. 57; Tenże: *Why the Vikings first came...*, tab. A, s. 347. Ponadto W. Łosiński: *Chronologia napływu...*, mapa na s. 98.

²⁰ *Povest' vremennyh let*. Red. D. S. Lichačev, V. A. Adrianova-Peretc. Moskwa—Leningrad 1950, np. T. 1, s. 18 i nn.; T. 2, s. 233 i nn.

Radymicze byli zobowiązani Chazarom do uiszczenia trybutu wyłącznie w formie srebra. Wszystkie trzy plemiona zamieszkiwały środkowy i górny bieg tej rzeki. Podobnie chyba należy objaśnić skarby znalezione w dorzeczu górnej i środkowej Oki, gdzie żyli Wiatycze. Chazarowie ściągali z nich trybut (859 i 964), przynajmniej częściowo, w formie monety srebrnej. Nie ulega obecnie wątpliwości, że wspomnianą przez *Powieść...* monetą mógł być wówczas tylko dirhem²¹. Interesujący jest również fakt, że z terytorium plemiennym Siewierzan w dużej mierze pokrywał się obszar kultury Romny, która — ekspandując w kierunku północnym i wschodnim — objęła swymi wpływami część Radymiczów i Wiatyczów. Na południu, w dorzeczu górnego i środkowego Dońca oraz środkowego Donu²², zetknęła się ona z bułgarsko-alańską kulturą Sałtow—Majaki, która stanowiła zapewne element trybutarno-handlowego imperium Chazarów. Ludy kultury Sałtow—Majaki stworzyły gęstą sieć wiosek, grodów i osiedli o funkcjach rzemieślniczo-handlowych, mieszając się częściowo ze słowiańskimi osadnikami²³. W tym kontekście nie dziwi rozmieszczenie wielu skarbów właśnie w dorzeczu Donu i Dońca, na lewym brzegu środkowego i górnego Dniepru oraz nad górną i środkową Oką (15). Jeśli dodamy do nich te dwa z dorzecza Kamy, liczba znalezisk z dirhemami w strefie trybutarnej chazarsko-kamskobułgarskiej wzrośnie do 17, stanowiąc prawie 50%. Nie ulega więc wątpliwości, że mieszkańcy wymienionych obszarów musieli nabywać dirhemy za pomocą handlu, oferując Chazarom i Arabom produkty leśne oraz niewolników.

Skarby odkryte w dorzeczu środkowej i górnej Wołgi (6) oraz między górnym Dnieprem, Dźwiną i Narwą (5) należy, przynajmniej częściowo, interpretować jako produkt handlu tranzytowego między centrami chazarskimi i kamskobułgarskimi a ośrodkami Rusi północno-zachodniej i Bałtyku. Potwierdza to np. skarb z miejscowości Kislaja nad górnym Dnieprem (najmłodszy dirhem pochodzi w nim z około 833 roku), w którym znaleziono monetę wybitą w He-

²¹ T. S. Noonan: *What does Historical Numismatics suggest about the history of Khazaria in the ninth century?* „Archivum Eurasiae Medii Aevi” 1983, Bd. 3, s. 276–278; A. N. Kirpičnikov: *Staraja Ladoga/Alt Ladoga und seine überregionalen Beziehungen. Anmerkungen zur Verbreitung und Verwendung von Dirhems im eurasischen Handel.* In: *Oldenburg—Wolin—Staraja Ladoga...*, s. 333, przyp. 70.

²² Por. C. Goehrke: *Frühzeit des Ostslaventums.* Darmstadt 1992, mapki na końcu książki.

²³ O kulturze Sałtow—Majaki traktują przede wszystkim prace S. A. Pletnevej: *Ot kočevij k gorodam. Sałtovo-majackaja kultura.* Moskva 1967; *Majackoe gorodišče.* Moskva 1984; *Na slawjano-chazarskom pogranice. Dmitrievskij archeologičeskij kompleks.* Moskva 1989.

deby²⁴. Sporo znalezisk z dirhemami pochodzi z obszarów leżących nad jeziorem Ładoga (7)²⁵. U ujścia Wołchowa do Ładogi znajdowało się jedno z najstarszych osiedli o cechach rzemieślniczo-handlowych. Stamtąd srebro arabskie transportowano już od wczesnego IX wieku²⁶ do ośrodków handlowych w basenie Morza Bałtyckiego, w szczególności na obszary Warmii, Mazur i Pomorza, częściowo Połabia i Skandynawii. Zaskakuje w tym kontekście fakt, że we wczesnym IX wieku tylko niewiele dirhemów dotarło na terytorium Skandynawii. Znaleziono tam 6 skarbów z najmłodszą monetą wybitą do 830 roku, na południowych wybrzeżach Bałtyku natomiast 12 (5 z Warmii i Mazur, 4 z Pomorza, 3 z Połabia)²⁷. Wydaje się, że w tym okresie centra handlowe Skandynawii, takie jak: Hedeby, Birka czy Skiringssal —Kaupang prowadziły intensywny handel z zachodnią Europą i tam częściowo zaopatrywały się w srebro²⁸. Nie oznacza to jednak, że rola Skandynawów w handlu dirhemami była w tym czasie znikoma²⁹. Przeciwnie ekspandowali oni i osiedlali się na południowych wybrzeżach Bałtyku już od VII wieku³⁰. Srebro arabskie stanowiło poza tym dla

²⁴ T. S. Noonan: *Ninth century dirham...* (1981), s. 97, nr 34.

²⁵ Tenże: *Why the Vikings first came...*, tab. A.

²⁶ Np. skarb z Prerow—Darß z najmłodszą monetą z roku 803. Por. R. Kiersnowski: *Wczesnośredniowieczne skarby srebrne z Połabia*. Wrocław 1964, s. 54, nr 143.

²⁷ T. S. Noonan: *Why the Vikings first came...*, tab. B. Nie uwzględnił on jednak depozytu z Janowa Pomorskiego z najmłodszą monetą z roku 815/816. W. Łosiński: *Chronologia, skala i drogi napływu...*, s. 2, przyp. 1.

²⁸ H. Jankuhn: *Haithabu. Ein Handelsplatz der Wikingerzeit*. Neumünster 1986, mapa nr 75, s. 174. Import karolińskiego srebra na obszar Skandynawii był jednak nieporównywalnie mniejszy niż dirhemów. Znaleziono tam tylko 111 karolińskich monet. Por. A. E. Lieber: *International trade and coinage in the Northern Lands during the Early Middle Ages: an introduction*. In: *Viking-Age coinage in the Northern Lands...*, s. 1—35, szczególnie s. 23; K. Skaare: *Karolingische Münzfunde in Skandinavien*. „Hamburger Beiträge zur Numismatik” 1966, T. 6, H. 20, s. 393—406.

²⁹ Podczas kiedy F. Kmiotowicz i W. Łosiński podkreślają przede wszystkim rolę Skandynawów w handlu bałtyckim, W. Wilinbachow i J. Herrmann uwypuklają udział zachodnich Słowian. F. Kmiotowicz: *Drogi napływu srebra arabskiego na południowe wybrzeża Bałtyku i przynależność etniczna jego nosicieli*. „Wiadomości Numizmatyczne” 1988, z. 2, s. 65—86; W. Łosiński: *Chronologia napływu...*, s. 147, 164—165; J. Herrmann: *Polabskie i ilmenskie sławjane v rannesrednevekovoj baltijskoj torgovle*. In: *Drevnaja Rus i slawjane*. Moskwa 1978, s. 191—196; V. Vilinbachow: *Frühmittelalterliche Verbindungen der Ostseeslawen zur Rus*. „Jahrbuch für Geschichte der UdSSR und der volksdemokratischen Länder Europas” 1966, Bd. 9, s. 227—243.

³⁰ Wymienić należy tutaj Grobin, Truso oraz Starą Ładogę. Por. m.in. B. Nerman: *Grobin—Seeburg*. Stockholm 1958; W. Neugebauer: *Truso und Elbing, ein Beitrag zur Frühgeschichte des Weichselmündungsgebietes*. In: *Studien zur europäischen Vor- und Frühgeschichte*. Hrsg. M. Claus, W. Haarnagel, K. Raddatz. Neumünster 1968, s. 213—234; E. A. Rjabinin: *Skandinavskij proizvodstvennyj kompleks VIII veka*

Skandynawów osiadłych w Starej Ładodze główną przynętę zachęcającą ich do penetracji interioru ruskiego³¹. Fakt, że w strefie rusko-chazarskiej znaleziono najwięcej skarbów, osłabia także tezę, jakoby Europa Wschodnia odgrywała wyłącznie rolę pośrednika handlowego między Bliskim Wschodem a Europą zachodnią.

Po roku 825 ciężar produkcji dirhemów przesunął się do irańskich prowincji kalifatu, przy czym monety wybite przez dynastię Abbasydów były w tej fazie w dalszym ciągu najsilniej reprezentowane³². Do lat pięćdziesiątych IX wieku srebro arabskie napływało do Europy przez Kaukaz, potem głównie przez Morze Kaspijskie. Ze skarbów rosyjskich, ukraińskich i białoruskich drugiej „fali” (około 840—880)³³ 26, czyli ponad 50%, znaleziono w strefie wpływów chazarsko-kamskobułgarskich. W przeciwieństwie do pierwszej fazy na obszarach w dorzeczu środkowego i górnego Dniepru odkryto zaledwie 4 skarby, natomiast nad górną i środkową Oką bądź też górnym Donem aż 14³⁴. Niewykluczone, że należy to wiązać z intensywniejszą eksploatacją dorzecza Oki, które dysponowało lepszymi jakościowo gatunkami zwierząt futerkowych³⁵. Sporo znalezisk z dirhemami posiadamy także na obszarach Rusi północno-zachodniej (w okolicach jeziora Ładoga 7, między górnym Dnieprem, Dźwiną i Narwą 8, nad środkową Wołgą 4)³⁶, co w połączeniu z powstawaniem w tym czasie pierwszych ośrodków o charakterze rzemieślniczo-handlowym podkreśla ożywienie gospodarcze tego regionu (o tym dalej).

W tej fazie należy się liczyć z silniejszą niż we wczesnym IX wieku ekspansją Skandynawów w interiorze ruskim. Potwierdzają ten fakt

iz *Staroj Ladogi*. „Skandinavskij sbornik” 1980, T. 25, s. 161—177; O. I. Davidan: *Contacts between Staraja Ladoga and Scandinavia*. In: *Varangian Problems. Scando-Slavica. Supplementum I*. Copenhagen 1970, s. 79—91.

³¹ T. S. Noonan: *Why the Vikings first came...*, zwłaszcza s. 340.

³² Tenże: *Ninth century dirham...* (1981), tab. C, s. 64—66.

³³ Uwzględniłem tu także 2 skarby z lat 834—838 oraz tych 8, które datuje się na lata 880—899 bądź też ogólnie na IX wiek. Patrz wykaz skarbów: T. S. Noonan: *Ninth century dirham...* (1981), s. 117. Ponadto: Tamże, mapa na s. 57; W. Łosiński: *Chronologia napływu...*, mapa na s. 110; Tenże: *Chronologia, skala i drogi napływu...*, s. 2, przyp. 1.

³⁴ Ponadto 3 skarby znaleziono w Permie, 4 na obszarze Chazarii, 1 nad dolnym Dnieprem. Patrz przyp. 33.

³⁵ Arabskie źródła z X wieku wymieniają obok Kujaby i Sławiji ośrodek Artha jako trzecie główne centrum handlowe Rusi. A. L. Mongait identyfikuje Artha z dorzeczem Wołgi—Oki, powołując się na źródła arabskie i żydowskie, które nazywają te obszary tym mianem, a futra importowane z tego regionu arthi. Por. P. Golden: *The Question of the Rus Qaganate*. „Archivum Eurasiae Medii Aevi” 1982, Bd. 2, s. 77—97, tutaj s. 94.

³⁶ Patrz przyp. 33.

liczne i stosunkowo duże skarby z Gotlandii i Szwecji. Liczba znalezisk z 100 i więcej dirhemami wzrasta tam między rokiem 840 a 900 do 16 (we wczesnym IX wieku tylko jeden, słabo datowany skarb z Wąsby zawierał więcej niż 100 monet)³⁷. Ewidentnie mniej skarbów udało się zlokalizować na Połabiu (3) i środkowym Pomorzu (1), a obszary Warmii, Mazur i Pomorza Wschodniego, bogate w dirhemy w pierwszej fazie napływu, nie wykazują takowych w ogóle po 830 roku³⁸. Możliwości wyjaśnienia tego stanu rzeczy sięgają od niekorzystnych handlowi przemian społeczno-ekonomiczno-politycznych wśród plemion bałtyjskich i zachodniosłowiańskich spowodowanych najazdami wikingów po trudności metodologiczne związane z datowaniem monet. W drugiej fazie poszerza się jednak strefa cyrkulacji dirhemów. Znaleziska z Danii³⁹, BRD⁴⁰, Norwegii⁴¹, Finlandii⁴² oraz Estonii i Łotwy⁴³, datowane na lata 40., 60. i 70. IX wieku, wskazują na włączenie lub też podłączenie się nowych ośrodków do systemu orientalno-bałtyckiego. Skarby znalezione w Polsce południowo-wschodniej⁴⁴, pochodzące z lat 880—890, są zapewne rezultatem prób rozszerzenia przez kupców ruskich, żydowskich i chorezmijskich (szlakami lądowymi) strefy dostarczającej produkty leśne i niewolników⁴⁵.

Monety z X wieku były wybijane i eksportowane przede wszystkim przez panującą w Azji Centralnej dynastię Samanidów; dopiero po

³⁷ B. E. Hoven: *Ninth century dirham...*; T. S. Noonan: *Why the Vikings first came...*, tab. B; W. Łosiński: *Chronologia napływu...*, s. 160—161.

³⁸ Por. T. S. Noonan: *Ninth century dirham...* (1982).

³⁹ A. Kromann: *The latest Cufic coins finds from Denmark*. In: *Sigtuna Papers...*, s. 183—195, szczególnie tab. III, s. 186.

⁴⁰ W. Łosiński: *Chronologia napływu...*, s. 161—162.

⁴¹ Tamże.

⁴² Tamże, s. 159—160.

⁴³ T. S. Noonan: *Ninth century dirham...* (1982), s. 222, 232, 235, 237.

⁴⁴ Np.: Czechów 882/883; Drohiczyn 893; Klukowicze 901. Por. A. Czapkiewicz, T. Lewicki, S. Nosek, M. Opozda-Czapkiewicz: *Skarb dirhemów arabskich z Czechowa*. Warszawa—Wrocław 1957; M. Czapkiewicz, F. Kmietowicz: *Skarb monet arabskich z okolic Drohiczyzna nad Bugiem*. Kraków 1960; J. Żak: *Die Handelsbeziehungen der protopolnischen und frühpolnischen Stammesgruppen auf dem Hintergrund des Handels der Westslawen*. In: *Untersuchungen zu Handel und Verkehr der vor- und frühgeschichtlichen Zeit in Mittel- und Nordeuropa*. T. 3. Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. Phil.-Hist. Kl. 3. Göttingen 1985, Nr. 150, s. 431—510, tutaj s. 451, przyp. 119; M. Czapkiewicz, A. Gupieniec, A. Kmietowicz, W. Kubiak: *Skarb monet arabskich z Klukowicz pow. Siemiatycze*. Wrocław 1964.

⁴⁵ J. Żak: *Die Handelsbeziehungen...*, s. 451; E. Stattler: *Kontakty handlowe ludności wczesnopolskiej z krajami arabskimi we wczesnym średniowieczu (IX—XI w.)*. „Slavia Antiqua” 1986, T. 13, s. 199—269, tutaj s. 210—211.

970 roku wzrosło znaczenie Bujidów i Zijarydów, czyli ośrodków położonych na Bliskim Wschodzie⁴⁶. W tej fazie srebro arabskie docierało przez stepy położone na wschód od Morza Kaspijskiego oraz Kaukaz na obszary zarówno w dorzeczu Wołgi i Oki, jak i środkowego i górnego Dniepru oraz Rusi północno-zachodniej⁴⁷. W basenie Morza Bałtyckiego cyrkulowało ono w dużych ilościach, w przeciwieństwie do drugiej fazy, nie tylko w Skandynawii, lecz także na jego południowych wybrzeżach. W tym kontekście należy jednak zaznaczyć, że w X wieku doszło do wyraźnego przesunięcia ciężaru obiegu dirhemów z środkowo-wschodniej części Pomorza na terytorium wokół Wolina⁴⁸, co wiązało się z gospodarczym rozkwitem tego centrum. Fakt, że w pierwszej połowie X wieku pierwsze skarby z dirhemami pojawiają się w Wielkopolsce i na Mazowszu, wskazuje wyraźnie na włączenie się kolejnych ośrodków politycznych do handlu orientalnie-bałtyckiego⁴⁹. Odbyło się to za pośrednictwem szlaków bałtyckich oraz drogi handlowej wiodącej wzdłuż Prypeci, Bugu i Wisły⁵⁰. Kontrowersyjna jest natomiast kwestia obszaru czesko-morawsko-węgierskiego, na którym znaleziono niewiele dirhemów. Może to świadczyć z jednej strony o żywej cyrkulacji monety, z drugiej o słabszych powiązaniach komercyjnych ze światem islamu⁵¹. W źródłach pisanych znajdujemy jednak informacje o działalności kupców żydowskich i muzułmańskich w tej części Europy⁵².

W tej fazie wzrasta także wyraźnie liczba cyrkulujących w Europie Wschodniej dirhemów. W pierwszych dwóch fazach na jej obszar na-

⁴⁶ Por. T. S. Noonan: *Dirham hoards from Medieval Lithuania*. „Journal of Baltic Studies” 1992, Vol. 23, tab. A i B, s. 399; tab. C, s. 401; Tenże: *The impact of the silver crisis...*, tab. 3, s. 417; tab. 7, s. 424.

⁴⁷ Por. T. S. Noonan: *Did the Khazars possess a monetary economy? An Analysis of the numismatic evidence*. „Archivum Eurasiae Medii Aevi” 1982, Bd. 2, s. 219–267, tab. 2, s. 238. Noonan umieszcza jednak w swojej tabeli tylko 39 skarbów z X i XI wieku.

⁴⁸ Por. T. i R. Kiersnowscy: *Wczesnośredniowieczne skarby...*

⁴⁹ Por. W. Łosiński: *Miejsce Pomorza i Wielkopolski w kształtowaniu się gospodarki towarowo-pieniężnej w Polsce wczesnofeudalnej*. „Slavia Antiqua” 1996, T. 37, s. 163–180; J. Żak: *Die Handelsbeziehungen...*, s. 452, 454. Przegląd skarbów z Wielkopolski i Mazowsza w: A. Gupieniec, T. i R. Kiersnowscy: *Wczesnośredniowieczne skarby srebrne z Polski Środkowej, Mazowsza i Podlasia*. Wrocław 1985; J. Ślaski, S. Tabaczyński: *Wczesnośredniowieczne skarby srebrne Wielkopolski*. Warszawa–Wrocław 1959.

⁵⁰ J. Żak: *Die Handelsbeziehungen...*, s. 454, 460, 470–472; E. Stattler: *Kontakty handlowe...*, 251–252, 257.

⁵¹ Problem ten porusza Cs. Balint: *Einige Fragen des Dirhem-Verkehrs in Europa*. „Acta Archeologica” 1981, T. 33, s. 105–131.

⁵² Np.: *Relacja Ibrahima ibn Jakuba z podróży do krajów słowiańskich w przekazie Al-Bekriego*. W: MPHn. T. 1. Wyd. T. Kowalski. Kraków 1946.

płynęło około 40 000—45 000 arabskich monet, podczas kiedy w X wieku około 25 000—300 000. Z tego 60% pozostało w strefie rusko-chazarско-kamskobałgarskiej, 40% natomiast wyeksportowano do strefy bałtyckiej lub środkowoeuropejskiej⁵³. Z tabel umieszczonych w jednej z prac T. S. Noonana⁵⁴ wynika, że w Rosji, na Białorusi i Ukrainie znaleziono 95 skarbów z przynajmniej 10 monetami, z których najmłodsza wybita została w X lub XI wieku. Do tego dochodzi 75 skarbów, których chronologia nie została dokładnie określona. W Szwecji i Gotlandii liczba skarbów z dirhemami z X i XI wieku wynosi według wyżej wymienionych tabel 211, natomiast na obszarach zachodniosłowiańskich 77.

Fakt, że w latach 900—980/990 olbrzymie ilości arabskiego srebra dotarły na terytorium Europy, związany był z opanowaniem przez Samanidów Mawarannahru, Churasanu i Tabaristanu. Tym samym objęli oni kontrolę nad najważniejszymi kopalniami srebra zachodniej Azji, co w powiązaniu z polityką popierania handlu i miast umożliwiło gospodarczy rozkwit rządzonych przez nich terytoriów. Czynniki te przyczyniły się w dużej mierze do znacznego wzrostu wymiany z Europą. Świadczą o tym nie tylko znaleziska dirhemów, lecz także wzmianki w źródłach pisanych o podróżach kupców orientalnych między innymi do Bułgaru nad Kamą, Pragi i Hedeby⁵⁵. W zamian za futra, niewolników, воск, miód, bursztyn czy broń mieszkańcy tych obszarów nabywali srebro, perły ze szkła, karneolu i kryształu górskiego, jedwab oraz inne towary luksusowe. Rozmiarów tego handlu nie należy nie doceniać. Tylko w Kordowie około 950 roku liczba niewolników słowiańskich służących w gwardiach kalifów wahała się między 3000 a 13 000⁵⁶. Dodać należy, że w X wieku to nie arabska Hiszpania, lecz państwo Samanidów było najważniejszym partnerem handlowym Europy Wschodniej (przynajmniej na podstawie znalezisk dirhemów).

⁵³ W. Łosiński: *Chronologia napływu...*, s. 93; T. S. Noonan: *Dirham exports to the Baltic in the Viking Age: Some preliminary observations*. In: *Sigtuna Papers...*, s. 251—257, zwłaszcza s. 253; Tenże: *The impact of the silver crisis...*, s. 440.

⁵⁴ T. S. Noonan: *The impact of the silver crisis...*

⁵⁵ Por. T. Lewicki: *Źródła arabskie do dziejów Słowiańszczyzny*. T. 1. Wrocław 1958; T. 2. Cz. 1 i 2. Wrocław 1969, 1977; T. 3. Wrocław 1985; T. 4. Wrocław 1988; Tenże: *Handel Samanidów ze wschodnią i środkową Europą*. „*Slavia Antiqua*” 1972, T. 19, s. 1—18; L. Richter-Bernburg: *Der frühmittelalterliche Handel Nord- und Osteuropas nach islamischen Quellen*. In: *Untersuchungen zu Handel und Verkehr*. 1987, T. 4, Nr. 156, s. 667—685; H. Jankuhn: *Haithabu...*, s. 135—136.

⁵⁶ I. Biezuńska-Małowist, M. Małowist: *Niewolnictwo*. Warszawa 1987, s. 270.

Wraz z napływem arabskiego srebra na obszarze Rusi oraz w strefie bałtyckiej przyjął się system płatniczy oparty na bardzo dokładnych wagach i normowanych odważnikach. Pomimo że stan badań w krajach arabskich nie pozwala na precyzyjną identyfikację tego systemu ze Środkowym Wschodem, istnieją silne przesłanki przemawiające za tą tezą⁵⁷. Według H. Steuera, jednego z uznanych specjalistów na tym polu badań, w okresie między 880 a 1000 rokiem na terytorium Europy można wyróżnić trzy systemy monetarno-wagowe⁵⁸:

1) gospodarka monetarna z użyciem wag w Europie karolińsko-ottońskiej i Anglii;

2) system wagowy oparty na niezbyt dokładnych odważnikach miejscowej proveniencji ze stopniowym użyciem monety w zachodniej Skandynawii i na Wyspach Brytyjskich;

3) unormowany system wagowy jako alternatywa monety na obszarach Rusi i w strefie bałtyckiej.

Różnice w systemach wagowych oraz fakt, że na zachód od Łaby i Szlezwiку znaleziono niewiele dirhemów, wskazuje na istnienie w basenie Morza Bałtyckiego i Północnego dwóch odrębnych systemów handlowych. Oczywiście utrzymywały one wzajemne kontakty, lecz punkty ciężkości ich komercyjnych powiązań były zupełnie inne: w wypadku strefy bałtyckiej koncentrowały się one na obszarze wschodnioeuropejsko-orientalnym, podczas kiedy strefa północnomorska skierowana była w stronę Europy Zachodniej.

Mówiąc o wpływie orientalnego systemu handlowego na proces kształtowania się Europy Wschodniej nie należy zapominać o kontaktach z Bizancjum. Im poświęcę mniejszą uwagę, ponieważ ich znaczenie dla poszczególnych, interesujących mnie stref rozkładało się bardzo nierównomiernie. Dla Rusi Kijowskiej było ono olbrzymie, dla strefy bałtyckiej już wyraźnie mniejsze⁵⁹. Wydaje się jednak, że nawiązanie i intensyfikacja stosunków z cesarstwem wschodniorzymskim przez

⁵⁷ H. Steuer: *Geldgeschäfte und Hoheitsrechte zwischen Ostseeländern und islamischer Welt*. „Zeitschrift für Archäologie” 1978, Bd. 12, s. 255–280.

⁵⁸ H. Steuer: *Gewichtsgeldwirtschaft im frühgeschichtlichen Europa — Feinwaagen und Gewichte als Quelle zur Währungsgeschichte*. In: *Untersuchungen zu Handel und Verkehr*. 1987, T. 4, Nr. 156, s. 405–527, tutaj s. 480–481; Tenże: *Feinwaagen und Gewichte als Quellen zur Handelsgeschichte des Ostseeraumes*. In: *Archäologische und naturwissenschaftliche Untersuchungen an ländlichen und frühstädtischen Siedlungen im deutschen Küstengebiet vom 5. Jahr. v. Chr. bis zum 11. Jahr. n. Chr.* Bd. 2. Hrsg. H. Jankuhn. Weinheim 1984, s. 289–292.

⁵⁹ J. Ferluga neguje w ogóle intensywne kontakty handlowe między Bizancjum a Skandynawią — por. *Der byzantinische Handel nach dem Norden im 9. und 10. Jh.* In: *Untersuchungen zu Handel und Verkehr*. 1987, T. 4, Nr. 156, s. 616–643, tutaj s. 639–642.

Ruś następowały w okresach załamania lub przynajmniej zmniejszenia się napływu monet arabskich. W latach trzydziestych IX wieku ma miejsce pierwsze, potwierdzone przez źródła pisane, poselstwo Rusi do Konstantynopola⁶⁰. W 860 roku Askold i Dir atakują ośrodki bizantyńskie w basenie Morza Czarnego i nawet sam Konstantynopol⁶¹, a w latach osiemdziesiątych IX wieku Oleg organizuje wyprawę na Kijów⁶². Nie jest chyba dziełem przypadku, że wydarzenia te idą w parze z fluktuacjami w imporcie dirhemów. Każdemu osłabieniu handlu z krajami islamu towarzyszyłoby zatem przesunięcie punktu ciężkości komercyjnych aktywności w kierunku Bizancjum. W X wieku handel rusko-bizantyński przeżywał dynamiczny rozwój, o czym świadczą zarówno źródła pisane, jak i archeologiczne⁶³.

Handel orientalno-bałtycki stanowił zatem jeden z najważniejszych elementów ożywienia gospodarczego w Europie Wschodniej. Obszary, które do tej pory pozostawały raczej w słabych kontaktach z otaczającymi je cywilizacjami, były także — z małymi wyjątkami — w sensie ekonomicznym autarkiczne. Włączenie ich do euroazjatyckiej sieci handlowej spowodowało natomiast, że zaczęto polować na zwierzęta futerkowe, urządzać wyprawy w celu zdobycia niewolników czy „produkować” воск i miód nie tylko i wyłącznie na własne potrzeby, lecz także w celu ich sprzedaży, na rynek. Ekonomiczne znaczenie kontaktów ze Wschodem polegało ponadto na coraz szerszym użyciu srebra jako środka płatniczego, które w okresie między przełomem

⁶⁰ Por. m.in. G. Schramm: *Genem suam Rhos vocari dicebant. Hintergründe der ältesten Erwähnung von Russen (a. 839)*. In: *Ostmitteleuropa. Berichte und Forschungen*. Hrsg. U. Haustein (m. i.). Stuttgart 1981, s. 1—10.

⁶¹ Homilie Focjusza: A. Vasiliev: *The Russian attack on Constantinople in 860—861*. Cambridge 1946.

⁶² Por. I. Boba: *Nomads, Slavs and Northmens*. Wiesbaden 1967, s. 123—125.

⁶³ Literatura przedmiotu jest olbrzymia, dlatego ograniczam się do podania najważniejszych prac, gdzie znajdują się dalsze wskazówki: J. Ferluga: *Der byzantinische handel...*, P. P. Toločko: *Kiev und seine überregionalen wirtschaftlichen Verbindungen im 9.—10. Jh.* In: *Oldenburg—Wolin—Staraja Ladoga...*, s. 344—357. Traktaty rusko-bizantyńskie: M. Hellmann: *Die Handelsbeziehungen des 10. Jhs. zwischen Kiev und Byzanz*. In: *Untersuchungen zu Handel und Verkehr*. 1987, T. 4, Nr. 156, 1987, s. 643—667. Archeologia: R. Rolle: *Archäologische Bemerkungen zum Warägerhandel*. In: *Oldenburg—Wolin—Staraja Ladoga...*, s. 472—530. Numizmatyka: T. S. Noonan: *The Circulation of Byzantine coins in Kievan Rus*. „Byzantine Studies/Etudes Byzantines” 1980, Vol. 7, s. 143—181. W tym kontekście należy dodać, że na obszarach Rusi znaleziono tylko około 50 monet bizantyńskich, w Szwecji i Gotlandii ponad 600, a na obszarach zachodniosłowiańskich liczba ich waha się między 100 a 400 egzemplarzami. Większość z nich została wybita dopiero w drugiej połowie X i w XI wieku. Z tego wynika więc, że monety te nie mogą odzwierciedlać poszczególnych faz handlu tak dokładnie, jak dirhemy.

VIII i IX wieku a latami sześćdziesiątymi X stulecia pochodziło głównie z Bliskiego- i Środkowego Wschodu. Było ono poza tym używane jako ekwiwalent wymiany oraz ozdoba. Srebro można było posiekać na mniejsze jednostki płatnicze przy drobniejszych transakcjach rynkowych, a w przeciwieństwie do innych towarów dawało się ono łatwo schować, zakopać i przede wszystkim odkopać bez ryzyka utraty wartości. Napływ srebra do Europy ożywił nie tylko produkcję rzemieślniczą i handel dalekosiężny, lecz stymulował także wymianę regionalno-lokalną, wpływając w ten sposób na kształtowanie się rynków wewnętrznych, a tym samym niejednokrotnie na procesy osadnicze (chodzi w tym wypadku o zaplecze takich osad, jak Staraja Ladoga, Gniezdowo czy Wolin). O wartości srebra arabskiego świadczy np. fakt, że w strefie bałtyckiej znajdowało się ono w obiegu jeszcze długo po napłyńnięciu z Rusi.

Wraz z rozwojem handlu powstawały osiedla o charakterze rzemieślniczo-handlowym, których genezę A. N. Kirpičnikov ocenia następująco:

„Das Ladoga jener Zeit kann man nur wenigen im 8. Jahrhundert existierenden Ostseestädten (z.B. Kaupang/Skiringsal, Helgö, Paviken, Arhus, Ribe, Haithabu, Dorestad, Starigard/Oldenburg, Mecklenburg, Arkona, Ralswiek, Jumme/Wolin, Szczecin, Grobin) und Städten am Kaspischen Meer (Itil, Dzurdzan, Derbent) gegenüberstellen. Eben diese auf Schiffsrouten noch seltenen Punkte waren spätestens im letzten Viertel des 8. Jahrhunderts durch den Handel auf fernen Karawanenstraßen miteinander verbunden, dessen Entwicklung auf die Umgestaltung der eurasischen Wirtschaft und Technik Einfluß nahm. In diesem Zusammenhang fällt auf, daß das Zusammentreffen der Entstehungsdaten einiger Städte offenbar nicht unabhängig voneinander ist. Auf dem baltisch-kaspischen Wege gehören z.B. Ladoga (Jahre um 750), Itil (etwa Mitte des 8. Jahrhunderts) und Bagdad (das Jahr 762) dazu. Für das Werden dieser sicher ziemlich unterschiedlichen Zentren war die Erfordernis, Handel zu treiben, nicht allumfassend, jedoch spielte sie auch nicht die letzte Rolle. Deren Integrationswirkung funktionierte nach dem Prinzip der »kommunizierenden Gefäße«. Das an einem Orte erreichte Niveau urbaner Aktivität weitete sich durch den Kontakt auf die tenachbarten und zuweilen auch auf weit voneinander entfernte Siedlungen aus. Auf diese Weise entstand eine eigenartige Handels- und Kulturgemeinschaft der Länder und Völker der Alten Welt, nach Worten von J. Herrmann, ein eigenartiges Phänomen frühmittelalterlicher Geschichte.“⁶⁴

Niektóre z wymienionych w cytacie ośrodków (Helgö i Grobin) powstały już w VII wieku lub nawet wcześniej. W VII i VIII wieku ma

⁶⁴ A. N. Kirpičnikov: *Staraja Ladoga...*, s. 314–315.

także miejsce pierwsza faza rozwoju centrów przedmiejskich w strefie bałtyckiej, która charakteryzowała się jednostronną, nierzadko okazjonalną i ograniczoną wymianą. Jej punktem wyjścia był zapewne obszar fryzyjsko-frankoński. W drugiej fazie, między wczesnym IX a X wiekiem, rozwinęły się multietniczne osiedla, gdzie handel był już uprawiany systematycznie i opierał się coraz częściej na użyciu srebra jako środka płatniczego (przynajmniej w handlu dalekosiężnym) i produkcji rzemieślniczej, wykraczającej poza własne potrzeby. Podstawowy impuls na tym etapie rozwojowym stanowił handel bałtycko-orientalny. W trzeciej fazie, między X a XI stuleciem, dochodzi do przejmowania tychże centrów przez pobliskie ośrodki polityczne⁶⁵.

Na początku IX wieku posiadamy więc w strefie bałtyckiej następujące osiedla rzemieślniczo-handlowe: w Skandynawii Ribe, Hedeby, Kaupang, Paviken i Birka⁶⁶; na obszarach Połabia Dierkow, Groß Strömkendorf (znany w źródłach pisanych pod nazwą Rerik), Ralswiek na Rugii i Menzlin⁶⁷; na Pomorzu Wolin, Kołobrzeg, może także Puck i Gdańsk⁶⁸; w środowisku pruskim Truso⁶⁹; u ujścia Niemnu Wis-

⁶⁵ Taki podział proponuje J. Herrmann: *Slawen und Wikinger in der Frühgeschichte der Ostseevölker*. In: *Wikinger und Slawen. Zur Frühgeschichte der Ostseeslawen*. Hrsg. J. Herrmann. Neumünster 1982, s. 96 i nn.

⁶⁶ H. Clarke, B. Ambrosiani: *Towns in the Viking Age*. Leicester 1991; H. Jankuhn: *Haithabu...*; H. Arbman: *Birka I. Die Gräber. Tafeln*. Stockholm 1940; *Text*. Uppsala 1943; *Birka II. Part 1—3. Systematische Analysen der Gräberfunde*. Hrsg. G. Arwidsson. Stockholm 1984, 1986, 1989.

⁶⁷ D. Warnke: *Rostock—Dierkow — ein Wirtschaftszentrum des 8./9. Jahrhunderts an der Unterwarnow*. „*Zeitschrift für Archäologie*” 1992, Bd. 20, s. 83—80; H. Jöns, F. Lüth, M. Müller-Wille: *Ausgrabungen auf dem frühgeschichtlichen Seehandelsplatz von Groß Strömkendorf, Kr. Nordwestmecklenburg*. „*Germania*” 1995, Bd. 75, s. 193—221; J. Herrmann: *Ralswiek auf Rügen. Die slawisch-wikingischen Siedlungen und deren Hinterland*. T. 1: *Die Hauptsiedlung*. Lübstorf 1997; U. Schoknecht: *Menzlin. Ein frühgeschichtlicher Handelsplatz an der Peene*. Berlin 1977.

⁶⁸ W. Filipowisk: *Handel und Handelsplätze an der Ostseeküste Westpommerns*. In: *Oldenburg—Wolin—Staraja Ladoga...*, s. 690—719; Tenze: *Wolin — die Entwicklung des Seehandelszentrums im 8.—12. Jh.* „*Slavia Antiqua*” 1995, T. 36, s. 93—104; Tenze: *Die Bedeutung Wolins im Ostseehandel*. In: *Society and Trade in the Baltic during the Viking Age*. Eds. S.-O. Lindquist, B. Malmer. Visby 1985, s. 121—138; W. Stępień: *Odkrycia archeologiczne w Zatoce Puckiej*. „*Nautologia*” 1986, T. 21, s. 79—83; A. Zbierski: *Rozwój przestrzenny Gdańska w IX—XIII w.* W: *Historia Gdańska*. T. 1: *Do roku 1454*. Gdańsk 1978, s. 71—125.

⁶⁹ M. Jagodziński: *Wczesnośredniowieczna osada rzemieślniczo-handlowa w Janowie Pomorskim nad jeziorem Drużno — poszukiwane Truso? Ełbląg 1988*; Tenze: *Truso w świetle nowych odkryć. Uwagi na marginesie badań wczesnośredniowiecznej osady rzemieślniczo-handlowej w Janowie Pomorskim (gmina Ełbląg)*. W: *Archeologia bałtycka. Materiały z konferencji*. Olsztyn, 1988. Olsztyn 1991, s. 136—155.

kiauty⁷⁰; nad jeziorem Ładoga ośrodek Staraja Ładoga⁷¹. To ostatnie centrum było także najstarszym tego rodzaju na obszarze Rusi północnej.

Osady wczesnomiejskie były zjawiskiem jakościowo nowym w tej części Europy. Ich mieszkańcy zajmowali się wyłącznie handlem i rzemiosłem, sprzedawano tu i produkowano towary z przeznaczeniem na rynki handlu zarówno dalekosiężnego, jak i regionalno-lokalne. Uprawa ziemi, rybołówstwo czy myślistwo nie odgrywały w nich praktycznie żadnej roli bądź stanowiły funkcje drugorzędne. Handel musiał być uprawiany masowo i regularnie, gdyż okazjonalna wymiana dóbr wyłącznie luksusowych nie wymuszałyby zakładania osiedli o charakterze komercyjnym.

W środkowej Szwecji takim ośrodkiem była przykładowo Birka⁷². Mieściła się ona na małej wyspie Björkö na jeziorze Mälaren i zamieszkiwało ją od 500—600 do 700—1000 osób. Pochówki wskazują na duże zróżnicowanie społeczne. Grobowce z najbogatszym wyposażeniem, zawierające materiały i stroje orientalnego, fryzyjskiego, brytyjskiego i lapońskiego pochodzenia oraz licznie znalezione dirhemy, świadczą o intensywnych kontaktach handlowych przeważnie z orientem. Birka pełniła także wiele funkcji centralnych, które są poświadczone przez źródła pisane. W południowo-wschodniej części Półwyspu Jutlandzkiego znajdowało się drugie najważniejsze centrum handlu dalekosiężnego Skandynawii. Niedaleko Szlezwiku powstała jeszcze w pierwszej połowie VIII wieku osada Hedeby⁷³, której funkcje zdominowane były, podobnie jak w Birce, przez handel i rzemiosło. Do połowy IX wieku Hedeby utrzymywało silne kontakty handlowe przede wszystkim z Europą Zachodnią. W drugiej połowie IX, a szczególnie w X wieku doszło tam jednakże do reorientacji handlu w kierunku Bałtyku i obszarów Rusi. W tym czasie (X wiek) w Hedeby można zaobserwować wyraźną specjalizację rzemiosła, a cmentarzyska wskazują na postępujące rozwarstwienie społeczne wśród mieszkańców osady.

Na Połabiu do najciekawszych osad należą Ralswiek na Rugii oraz Menzlin u ujścia Piany. Powstały one w późnym VIII wieku bądź też na przełomie VIII i IX wieku w pobliżu ośrodków plemiennych. W Rals-

⁷⁰ J. Martens: *Das Wikingergräberfeld von Wiskiauten, Samland*. In: *Zwischen Lübeck und Novgorod. Wirtschaft, Politik und Kultur im Ostseeraum vom frühen Mittelalter bis ins 20. Jahrhundert*. Hrsg. O. Pelz, G. Pickhan. Lüneburg 1996, s. 38—57.

⁷¹ Patrz przyp. 30.

⁷² H. Arberman: *Birka I...; Birka II...*

⁷³ H. Jankuhn: *Haithabu...*

wiek np. znaleziono warsztaty rzemieślnicze wskazujące na wyrób żelaza, produkcję grzebieni i obróbkę bursztynu. Rozległe kontakty handlowe z Rusią i za jej pośrednictwem z krajami orientu potwierdza skarb zawierający ponad 2000 dirhemów, z których najmłodsza datowana jest na pierwszą połowę lat czterdziestych IX wieku. Monety wybite zostały między innymi w Bagdadzie, Samarkandzie, Balku i Tabaristanie. Skarb z Ralswiek, który zawierał ponadto bransoletę typu permskiego z obszarów nad Kamą, jest największym znaleziskiem dirhemów w Europie w pierwszej połowie IX stulecia. Słowiańscy i skandynawscy mieszkańcy osady w Ralswiek utrzymywali poza tym intensywne kontakty handlowe ze Skandynawią oraz południowo-wschodnimi obszarami Bałtyku⁷⁴. Działalność rzemieślnicza potwierdzona jest także w ośrodku Menzlin⁷⁵. Wyrabiano tam między innymi narzędzia z żelaza i kości, ozdoby ze srebra, obrabiano bursztyn. Pozostałości szklanych naczyń, pereł ze szkła, kryształu górskiego i karneolu, dzbanów czy resztki wag i odważników są odzwierciedleniem kontaktów handlowych, sięgających od obszaru fryzyjsko-frankońskiego przez Skandynawię po kraje orientu. Na szerokim zapleczu osady Menzlin znaleziono skarby z dirhemami (np. Pinnow) oraz spiralę typu permskiego. Pobliskie cmentarzyska wskazują ponadto na stałą obecność Skandynawów. Znaczenie obydwu osad w handlu bałtycko-orientalnym zmalało ewidentnie w X wieku. Na marginesie dodajmy, że sporo monet arabskich odkryto w Starogardzie wagryjskim⁷⁶.

Wczesne emporia rzemieślniczo-handlowe rozwinęły się także na Pomorzu. Tutaj na szczególną uwagę zasługuje Wolin⁷⁷, którego rozkwit w drugiej połowie IX i w X wieku miał spowodować przyrost sieci osadniczej w bliższych i dalszych okolicach. Poświadczono są w nim liczne warsztaty rzemieślnicze zajmujące się wyrobem szkła, bursztynu czy rogownictwem. Skarby z dirhemami (15)⁷⁸, głównie z X wieku, muszle kauri z Oceanu Indyjskiego, szklane perły syryjskiego i egipskiego pochodzenia oraz fragment jedwabiu z Azji Centralnej świadczą

⁷⁴ J. Herrmann: *Ralswiek auf Rügen...*; Tenże: *Rügeslawen, Wilzen und Obodriten*. In: *Wikinger und Slawen...*, s. 313–317.

⁷⁵ U. Schoknecht: *Menzlin...*

⁷⁶ G. Hatz, G. Rispling: *Münzfunde aus Oldenburg in Holstein (1981–1986)*. „*Offa*” 1994, T. 52, s. 153–162.

⁷⁷ W. Filipowiak: *Handel und Handelsplätze...*; Tenże: *Wolin...*; Tenże: *Die Bedeutung Wolins...*; L. Leciejewicz: *Die Stammesburgen als Ausgangspunkt der frühen Stadtentwicklung an der pommerschen Ostseeküste*. In: *Society and Trade in the Baltic during the Viking Age...*, s. 171–184.

⁷⁸ W. Filipowiak: *Handel und Handelsplätze...*

o intensywnych kontaktach z orientem, które oczywiście nie były jedynymi. Podobnie jak w wypadku Połabia, Wolin prowadził wymianę ze Skandynawią, a za jej pośrednictwem z Fryzją i Nadrenią. Z szybszym tempem przemian ekonomicznych należy się także liczyć w rejonie Kołobrzegu⁷⁹. W okolicach Bardów i Świelubia powstały osiedla otwarte o charakterze rzemieślniczo-handlowym, zamieszkałe między innymi przez Skandynawów. Skarby z Grzybowa i Kretomina oraz dirhemy znalezione luzem (np. z Kędzyna)⁸⁰ potwierdzają, że już we wczesnym IX wieku na obszarach tych dochodziło do przełamywania autarkii gospodarczej. W środowisku pruskim podobne funkcje spełniała zapewne osada w Truso⁸¹.

Istnieją pewne przesłanki, że kupcy skandynawskiego pochodzenia penetrowali interior pomorski już w IX wieku, co potwierdzają na przykład monety arabskie w tamtejszych grodziskach⁸². Należy jednak wyjść z założenia, że w wymianie handlowej z ludnością zaplecza mieszkańcy osad rzemieślniczo-handlowych nie posługiwali się przeznaczonym głównie na rynki handlu dalekosiężnego srebrem (przynajmniej do połowy X wieku), lecz wyrobami własnego rzemiosła. W tym kontekście nie dziwi różnorodność i bogactwo produkcji rzemieślniczej w niektórych z nich.

Omawiając kwestię rozwoju wczesnych zespołów miejskich nie należy jednak zapominać, że na Pomorzu niektóre centra (Szczecin, Kołobrzeg) wykształciły się na bazie ośrodków grodowych, które pełniły funkcje zarówno polityczno-kulturowe, jak i gospodarcze⁸³.

Genezę osad rzemieślniczo-handlowych na ziemiach ruskich należy wiązać z otwarciem szlaków handlowych, łączących strefę bałtycką

⁷⁹ W. Łosiński: *Początki wczesnośredniowiecznego osadnictwa grodowego w dorzeczu dolnej Parsęty (VII—X/XI w.)*. Wrocław 1972; L. Leciejewicz: *Die Stammesburgen...*, s. 179 i nn.

⁸⁰ W. Hensel: *Kultur und Kunst im frühmittelalterlichen Pommern (7.—11. Jahrhundert)*. In: *Wikinger und Slawen...*, s. 275.

⁸¹ M. Jagodziński: *Wczesnośredniowieczna osada...*; Tenże: *Truso...* Tutaj na uwagę zasługuje nowo odkryty skarb dirhemów z Janowa Pomorskiego, którego najmłodsza moneta datowana jest na lata 815/816. Do tego dochodzą monety arabskie i skandynawskie z wczesnego IX wieku znalezione tam luzem. W. Łosiński: *Chronologia, skala i drogi napływu...*, s. 2, przyp. 1.

⁸² W. Filipowiak: *Handel und Handelsplätze...*, s. 711, 715; W. Łosiński: *W sprawie rozwoju gospodarki towarowo-pieniężnej na ziemiach polskich we wczesnym średniowieczu w kontekście dziejów obrotu pieniężnego w strefie nadbałtyckiej*. „Archeologia Polski” T. 35 — część 1, s. 287—309, zwłaszcza s. 294—295.

⁸³ L. Leciejewicz: *Die Stammesburgen...*

z Bliskim Wschodem⁸⁴. Ich funkcje polegały na zabezpieczeniu i obsłudze tranzytu oraz włączeniu produktów leśnych i niewolników z pobliskiego zaplecza do handlu dalekosiężnego. Tak powstały jeszcze w IX wieku Rurykowo gorodisce nad Wołchowem, Timerewo i Sarskoje gorodisce nad środkową Wołgą, Gniezdowo nad górnym Dnieprem oraz w X wieku Leskowoje nad środkowym Dnieprem. Funkcje komercyjne, aczkolwiek słabiej udokumentowane niż w wyżej wymienionych miejscach, udało się również stwierdzić w Izborsku i Pskowie nad Narwą, a także Połocku nad Dźwiną⁸⁵.

Wcześniej wspomnieliśmy, że powstanie pierwszej osady na obszarze Rusi północno-zachodniej datuje się na lata sześćdziesiąte VIII wieku. Już w jej najstarszych warstwach znaleziono między innymi resztki grzebieni, nieobrobionego bursztynu i szkła, tygle oraz formy odlewnicze, wskazujące na działalność rzemieślniczą. Do tego dochodzą liczne przedmioty pochodzące z handlu dalekosiężnego: monety arabskie, kaukazkie i środkowoazjatyckie perły z kryształu górskiego i karneolu, fragment jedwabiu, muszla z Oceanu Indyjskiego, pierścień ze szklanym kamieniem z obszarów kultury Sałtow—Majaki itp.⁸⁶ Materiał archeologiczny ze Starej Ładogi datowany na VIII i IX wiek nie pozwala jednak na wysnucie wniosku, że kontakty między kupcami i rzemieślnikami tej osady a ludnością pobliskiego zaplecza przyjęły formy regularnej i stabilnej wymiany⁸⁷. Stało się to dopiero w pierwszych dekadach X wieku, o czym świadczą wzrost produkcji rzemieślniczej, intensywniejsza penetracja zaplecza — poświadczona przez skandynawskie znaleziska na obszarach położonych na południe i wschód od Ładogi — oraz fakt, że (w przeciwieństwie do IX wieku) w pokładach późniejszych wyraźnie maleje ilość odpadów związanych

⁸⁴ E. N. Nosov: *Problema proischożdenia pervych gorodov Severnoj Rusi. W: Drevnosti Severo-Zapada Rossii (Slavjano—Finno—Ugorskoje Vzaimodejstvie, ruskie goroda Baltiki)*. St. Petersburg 1993, s. 59—78; E. Mühle: *Die städtischen Handelszentren der nordwestlichen Ruß. Anfänge und frühe Entwicklung altrussischer Städte bis gegen Ende des 12. Jhs.* Stuttgart 1991.

⁸⁵ Literatura przedmiotu jest olbrzymia, stąd ograniczam się tylko do podania według mnie najważniejszych prac — M. N. Tichomirov: *Drevnerusskie goroda*. Moskwa 1956; E. N. Nosov: *Problema...*; Tenże: *The Problem of the Emergence of Early Urban Centres in Northern Russia*. In: *Cultural Transformations and Interactions in Eastern Europe (Worldwide Arch. Ser. 6)*. Eds. J. Chapman, P. M. Dolukhanov. Avesbury 1993, s. 236—256; Tenże: *The Emergence and Development of Russian Towns: some outline ideas*. „Archeologia Polona” 1994, T. 32, s. 185—196; E. Mühle: *Die städtischen...*, V. A. Bulkin, G. S. Lebedev: *Gnezdovo i Birka (k probleme stanovlenija gorodov)*. W: *Kultura srednevekovoj Rusi...*, 1974, s. 11—17.

⁸⁶ E. Mühle: *Die städtischen...*, s. 34; tab. 2, s. 35; s. 36; tab. 3, s. 37.

⁸⁷ Do takiego wniosku dochodzi np. E. Mühle: *Die städtischen...*, s. 36—37.

z działalnością rolniczą. W X wieku rośnie także liczba mieszkańców osady. Te indykatory wskazują więc na coraz silniejsze uzależnienie kupców i rzemieślników ze Starej Ładogi od regularnych dostaw z zaplecza — zarówno produktów rolniczych, jak i futer stanowiących główny ekwiwalent za towary orientalne. Nie jest chyba dziełem przypadku, że przyspieszenie rozwoju osady odpowiadało chronologicznie intensyfikacji kontaktów handlowych z Bliskim i Środkowym Wschodem.

Podobnie bogatym materiałem archeologicznym charakteryzuje się Gniezdowo⁸⁸, którego początki sięgają drugiej połowy IX wieku. Już jego położenie w dorzeczu górnego Dniepru, na styku szlaków tranzytowych między Dnieprem, Dźwiną a osią Łowac—Ilmeń—Wołchow, wskazuje na znaczenie tej osady w handlu dalekosiężnym. W pobliskich kurhanach odkryto między innymi dziesiątki pereł z karneolu, szkła i bursztynu, monety arabskie, odważniki wagowe, broń (zwłaszcza pożądaną przez Arabów i Greków miecze „frankońskie”) oraz wyroby miejscowego rzemiosła. To ostatnie produkowało najprawdopodobniej nie tylko na zaspokojenie podwyższonego popytu w czasie sezonu, lecz także na potrzeby zaplecza w ciągu całego roku. Świadczą o tym resztki ubiorów kobiecych znalezione w osadzie, które były typowe dla kultury ludności zaplecza, a których nie spotyka się w ogóle w kurhanach Gniezdowa⁸⁹. W samym Gniezdowie nie znajdujemy także śladów rozwiniętej działalności rolniczej. Osada była więc zdana na wymianę z zapleczem, dostarczając produkty rzemiosła i może handlu (np. perły), nabywając natomiast zboże oraz żywność. Futra, воск i miód — towary przeznaczone na rynki handlu dalekosiężnego — uzyskiwano z szerokiego zaplecza na drodze opisanej wyżej wymiany bądź też trybutów. Nie więc rolnictwo lub myślistwo decydowały tutaj o życiu gospodarczym, lecz handel dalekosiężny i rzemiosło. Ludność osady była multietniczna i składała się z elementów słowiańskich, skandynawskich i bałtyjskich⁹⁰. W Gniezdowie, podobnie jak w Starej Ładodze, możemy zaobserwować (szczególnie w drugiej połowie X wieku) proces postępującego rozwarstwienia społecznego.

Obok Starej Ładogi, Gniezdowa i pozostałych osad obszaru bałtycko-ruskiego o funkcjach rzemieślniczo-handlowych nie należy zapomi-

⁸⁸ E. Mühle: *Gnezdovo — das alte Smolensk? Zur Deutung eines Siedlungskomplexes des ausgehenden 9. bis beginnenden 11. Jhs.* In: *Oldenburg—Wolin—Staraja Ladoga...*, s. 358—410; V. A. Bulkin, G. S. Lebedev: *Gnezdovo i Birka...*

⁸⁹ V. A. Bulkin, I. V. Dubov, G. S. Lebedev: *Archeologičeskie pamiatniki Drevnej Rusi IX—XI vekov.* Leningrad 1978, s. 50.

⁹⁰ V. A. Bulkin i G. S. Lebedev zauważają wyraźne podobieństwa pomiędzy Gniezdowem a Birką.

nać o już wcześniej wspomnianych centrach komercyjnych kultury Sałtow—Majaki oraz ośrodkach wczesnomiejskich na obszarach zamieszkiwanych przez Bułgarów kamskich (Bułgar, Suwar), których rozkwit związany był w dużej mierze z handlem orientalno-bałtyckim⁹¹.

Oczywiście nie wszystkie centra wczesnomiejskie Rusi powstały w sposób, jak wyżej wymienione. Niektóre osady rozwinęły się w kierunku wczesnych miast z plemiennych ośrodków grodowych (podobnie jak na Pomorzu)⁹². Jednak nawet one otrzymały z zewnątrz ważne impulsy, gdyż elity plemienne zainteresowane były nabyciem, w zamian za produkty zaplecza i niewolników, towarów luksusowych oraz srebra. Tutaj poruszamy jednak inny element systemu orientalno-bałtyckiego, który prowadzi nas zarazem do nowego aspektu: systemu gospodarki opartej na ściąganiu trybutów i tworzeniu się organizacji ponadplemiennych.

Handel orientalno-bałtycki zbiegł się chronologicznie z procesem tworzenia się państw w Europie Wschodniej. Istnieje wzajemna zależność między handlem a budową wczesnych państw. Bezpieczeństwo i ochrona gwarantowana przez silny ośrodek polityczny oraz w niektórych wypadkach bezpośredni jego udział w wymianie działały stymulująco na handel, a ten z kolei pozwalał na wzrost państwowych dochodów, rozbudowę aparatu urzędniczego i drużyny, czyli wzmocnienie władzy centralnej i rozszerzenie strefy redystrybucji. Niektórzy uczeni zwrócili przy tym uwagę na fakt, że potrzebne dla powstania państwa nadwyżki produkcyjne nie były wytwarzane wyłącznie wewnątrz danego społeczeństwa. Inne źródła akumulacji środków materialnych i finansowych niezbędnych do powstania państw ponadplemiennych pochodziły z trybutów z podbitych obszarów, łupów wojennych, monopolizacji kontroli kruszców i handlu dalekosiężnego itp.⁹³ Nie trzeba chyba dodawać, jak olbrzymią rolę odgrywały przedmioty zbytku i kruszce dla uzyskania i pod-

⁹¹ Problem centrów rzemieślniczo-handlowych kultury Sałtow—Majaki porusza przede wszystkim S. A. Pletneva: *Ot kočevij...* Ośrodki wczesnomiejskie Bułgarów kamskich opisuje np.: A. P. Smirnov: *Osnovnyje etapy istorii goroda Bolgara i ego istoriceskaja topografija*. „Materialy i issledovanija po archeologii SSSR” 1954, T. 42, s. 302—324.

⁹² Np. Rostow. Por. P. P. Toločko: *Die Rolle der Handels- und Handwerkszentren des 9. Jahrhunderts bis zum Anfang des 11. Jahrhunderts bei der Entstehung der altrussischen Städte*. In: *Studien zur Archäologie des Ostseeraumes. Von der Eisenzeit zum Mittelalter. Festschrift für M. Müller-Wille*. Hrsg. A. Wesse. Neumünster 1998, s. 213—217, zwłaszcza 214.

⁹³ E. Kürsat-Ahlers: *Zur frühen Staatenbildung von Steppenvölkern. ber die Sozio- und Psychogenese der eurasischen Nomadenreiche am Beispiel der Hsiung-Nu und Göktürken mit einem Exkurs über die Skythen*. Berlin 1994, s. 132, 135—136.

trzymania statusu społecznego przez nowe elity ponadplemienne — tym bardziej, że we wczesnym średniowieczu w Europie Wschodniej to nie „ziemia z ludźmi” była podstawą bogactwa, lecz dobra ruchome: srebro, niewolnicy, bydło⁶⁴.

Wczesne państwa na obszarze Europy Wschodniej można podzielić na dwie grupy pod względem ich uzależnienia od handlu dalekosiężnego. Na obszarze Rusi, w związkach Chazarów i Bułgarów kamskich trybuty ściągane w celach komercyjnych, zabezpieczenie i kontrola szlaków handlowych przechodzących przez ich terytorium oraz wyprawy rabunkowo-lupieżcze stanowiły podstawy materialne państwa⁶⁵. Ruś była zresztą w dużej mierze „produktem” otwarcia dróg handlowych przez Nizinę Wschodnioeuropejską. Multietniczne drużyny złożone ze Skandynawów, Słowian, Bałtów i Finów próbowały poddać kontroli drogi prowadzące do „Arabów i Greków”, dążyły one do narzucenia trybutów miejscowej ludności, by nabyć ekwiwalenty konieczne do uzyskania srebra i towarów luksusowych. Nie wydaje się także, by bez dostatecznego uwzględnienia roli handlu przekonująco można wyjaśnić olbrzymie rozmiary państwa ruskiego. Tylko na marginesie zwracamy uwagę na podobne procesy państwowotwórcze w tym samym czasie na południowej flance świata Islamu — na południe od Sahary⁶⁶.

Także w Szwecji i Danii ośrodki polityczne były zainteresowane opanowaniem handlu i szlaków handlowych. Świadczy o tym fakt, że w centrach komercyjnych (Birka i Hedeby) urzędnicy królewscy (*praefectus vicus* i *comes vici*) nadzorowali transakcje rynkowe⁶⁷.

Na obszarach zachodniosłowiańskich, które przyporządkowujemy drugiej grupie, impulsy z zewnątrz nie były tak decydujące jak w pierwszej. Kontrola szlaków handlowych nie leżała pierwotnie u podstaw tworzenia się np. ośrodka wielkopolskiego. Jednak fakt, że już pierwsi Piastowie próbowali opanować Pomorze Zachodnie i obszary w dorzeczu Wisły, świadczy o chęci włączenia się do orientalnie-bałtyckiej sieci handlowej. Ze źródeł pisanych wiemy, że zarówno na Rusi i w Skandynawii, jak i w Wielkopolsce ośrodki władzy centralnej opłacały drużynę srebrem. Ibrahim ibn Jakub informuje nas pod rokiem 965, że książę Mieszko ściągał trybuty i daniny przeznaczone dla utrzymania

⁶⁴ L. Leciejewicz: *Słowianie Zachodni. Z dziejów tworzenia się średniowiecznej Europy*. Wrocław 1989, s. 168.

⁶⁵ Por. K. Heller: *Normannen in Osteuropa*. Berlin 1993, s. 36.

⁶⁶ Por. M. Tymowski: *The Early State in Precolonial West Sudan. Problems of the Stability of Political Organizations and the Obstacles to their Development*. In: *Early State Dynamics*. Eds. H. J. M. Claessen, P. Van de Velde. Leiden 1987, s. 54—69.

⁶⁷ H. Jankuhn: *Haithabu...*, 139—140.

drużyny w formie mitekali (w języku arabskim oznacza to monetę)⁹⁸. Liczne skarby z dirhemami i srebrem znalezione głównie na Pomorzu Zachodnim i w Wielkopolsce potwierdzają obieg arabskich monet — do lat sześćdziesiątych X wieku tworzyły one główną część masy monetarnej. Pomorze stanowiło ponadto jeden z pierwszych obiektów ekspansji Piastów, Wielkopolska ich punkt wyjścia. Podobne relacje posiadamy ze strefy rusko-chazarskiej. Z niektórych fragmentów *Powieści minionych lat* wynika, że część plemion wschodniosłowiańskich w dorzeczu środkowego i górnego Dniepru i Oki płaciła Chazarom trybuty w postaci monety srebrnej⁹⁹. Odnosi się to także do Skandynawii, gdzie królowie wikińscy opłacali swoje drużyny kruszczem, a u władzy mogli się oni utrzymać dopóty, dopóki go starczało (jeden z władców norweskich Olaf Trygvasson zdobył koronę królewską po wymuszeniu w Anglii olbrzymiego okupu)¹⁰⁰.

Nie ulega więc wątpliwości, że w Skandynawii, Wielkopolsce i na Rusi kluczową rolę w budowie wczesnych państw odgrywała drużyna — grupa wojowników pochodzących z różnych obszarów, świetnie uzbrojonych i opłacanych przez księcia. Liczne znaleziska skandynawskiej proveniencji z Rusi, Wielkopolski czy Mazowsza podkreślają znaczenie wikingów w tych procesach. Czy angażowano ich jako najemników, czy występowali oni w roli sojuszników politycznych, jest właściwie kwestią drugorzędną. Z dużym prawdopodobieństwem można w każdym razie stwierdzić, że sukcesy militarne władców takich jak Mieszko były wynikiem obecności zaprawionych w bojach Normanów w ich drużynach¹⁰¹. Konjunktura ekonomiczna, stymulowana popytem na niewolników i futra w krajach blisko- i środkowowschodnich, Magrebie oraz arabskiej Hiszpanii, a w konsekwencji strumienie srebra napływające do strefy peryferyjnej Europy umożliwiły bądź ułatwiły budowę wczesnych państw. H. Samsonowicz, parafrazując słowa H. Pirena, określił te powiązania następująco: bez Mahometa nie byłoby Mieszka, Ruryka, Gorma, Waclawa¹⁰².

⁹⁸ Por. M. Gumowski: *Moneta arabska w Polsce IX i X wieku*. „Zapiski Historyczne” 1958/1959, T. 24, z. 1, s. 7—61, tutaj s. 24.

⁹⁹ Por. przyp. 20.

¹⁰⁰ E. Roesdahl: *Historia Wikingów*. Gdańsk 1996, s. 64, 68, 71.

¹⁰¹ P. Wielowiejski: *Dyskusja*. W: *Ziemia polskie w X wieku i ich znaczenie w kształtowaniu się nowej mapy Europy*. Red. H. Samsonowicz. Kraków 2000, s. 84—85; M. Kara: *Siły zbrojne Mieszka. Z badań nad składem etnicznym, organizacją i dyslokacją drużyny pierwszych Piastów*. „Kronika Wielkopolski” T. 62, nr 3, s. 33—47.

¹⁰² H. Samsonowicz: *Polens Platz...*, s. 24; Tenże: *Der Einfluß des Ostseehandels auf die Entwicklung der Regionen Osteuropas im frühen und hohen Mittelalter*. In: *Zwischen Lübeck und Novgorod...*, s. 59—65, tutaj s. 61.

Powstanie wczesnych państw w Europie Wschodniej oznaczało w długoterminowej perspektywie ich integrację z cywilizacją chrześcijańską. Ruś włączyła się do strefy wpływów bizantyńskich, basen Morza Bałtyckiego i Europa Środkowa stały się częścią „Zachodu”. Procesy te związane były między innymi z reorientacją handlu dalekościężnego. Zmniejszenie, a następnie ostateczne załamanie się dopływu arabskiego srebra, otwarcie kopalni kruszców w Harzu — idące zresztą w parze ze wzrostem popytu na futra, wosk i miód w zachodniej części kontynentu — oraz stopniowa utrata znaczenia handlu niewolnikami doprowadziły do intensyfikacji wymiany z państwem ottońskim i Anglią¹⁰³. Odzwierciedlało się to w napływie pierwszych monet niemieckich na obszary Połabia, Pomorza, Wielkopolski i Skandynawii już od lat 950—960¹⁰⁴. Ruś podzieliła się na dwie strefy: południowa i północno-wschodnia część pozostały w silnych kontaktach przede wszystkim z Bizancjum; część północno-zachodnia natomiast (Staraja Ładoga, Nowogród, Psków i Połock) objęła, zwłaszcza po roku 1000, funkcję głównego eksportera produktów leśnych do Europy zachodniej¹⁰⁵. W strefie bałtyckiej wytworzył się tym samym nowy etap specjalizacji gospodarczej, opartej na innych zasadach niż w IX i X wieku. To już ale materiał na nowy temat.

¹⁰³ Por. T. S. Noonan: *The impact of the silver crisis...*, zwłaszcza s. 435 i nn.; A. E. Lieber: *International trade...*, s. 24—25; I. Biezuńska-Małowist, M. Małowist: *Niewolnictwo...*, s. 270.

¹⁰⁴ Por. S. Suchodolski: *Die erste Welle der westeuropäischen Münzen im Ostseeraum*. In: *Sigtuna Papers...*, s. 317—325.

¹⁰⁵ Por. V. Potin: *Funde westeuropäischer Denare im Norden der Sowjetunion*. In: *Sigtuna Papers...*, s. 265—273.